

Бранка ГУГОЉ
Институт за историју уметности
Београд

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ РИМСКИХ НАДГРОБНИХ СПОМЕНИКА ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА

Грбови су одувек били предмет посебне пажње и пијетета. Прва дужност наследника и чланова једне заједнице била је да обележе гроб претка. Дешавало се, наравно, и да појединци подижу себи гробницу и надгробни споменик још за живота. Потреба да се гроб обележи надгробним спомеником начињеним од трајне грађе, као и да се споменик обележи ликовним и писаним знацима који су носили одређену поруку, настали су из природне жеље људи да њиховом физичком смрћу не нестане сваки траг о њима и да далека поколења памте њихово постојање.¹

У тумачењу идеје о обележавању гроба каменом проучаваоци су изнели различита мишљења. С једне стране стоји рационалистичко мишљење по коме насипање хумке од земље и камена над покојником има за циљ да тело покојника заштити од напада животиња, да процес распадања уклони од погледа чланова заједнице којој је покојник припадао, као и да тело покојника и његов гроб заштити од пљачке. С друге стране постоји и религиозно тумачење надгробног камена укоренењено код многих народа, по коме се душа покојника или чак живог човека може склонити у камен, па је задатак надгробног камена да у себе прими покојникову душу.² Венац од камена је некада имао функцију омеђавања посвећеног простора око гроба, док су речни белуци сматрани за персонификације душа покојника.

¹ V. Ćorović, *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobних spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku*, *Naše starine* III, Sarajevo 1956, 135.

² Исти, *наведено дело*, 1956, 135–142.

Веровања везана за гроб као „вечни дом” или „вечну кућу” покојника, у којој он почива мирно у „вечном покоју”, неизнемираван ни од кога, изражавала су истовремено и веровања о постојању загробног живота. Заштита покојника и гроба били су велика брига за заједницу, при чему је у исто време требало неутралисати и евентуалне зле намере покојника према живим члановима заједнице. Чување гроба од злих демона подземља, а исто тако и од штете коју би покојниковом гробу и споменику могли учинити живи чланови заједнице изражавано је одређеним ликовним симболима и писаним формулама изведеним на надгробном споменику. Појам и функција античког гроба и надгробног споменика јасно су дефинисани и одређеним терминима у делима римских правника, код којих се под појмом *sepulchrum* подразумева гроб који служи за сахрану, док се под *monumentum* подразумева надгробни споменик који је намењен успомени и прослављању покојника, а у вези с тим у антици је био развијен култ мртвих усредсређен око гроба.³

Када су у питању римски или илирско-римски надгробни споменици данашњег пљеваљског краја, односно територије која се од 11. године наше ере налазила у саставу новоосноване римске провинције Далмације, два иконографска елемента су могла имати за циљ да постављањем на надгробни споменик заштите гроб и да покојнику обезбеде несметан починак у загробном свету. То су удвојене скулптуре лавова и исклесане представе асције.

Карло Пач, кустос Земаљског музеја у Сарајеву, у извештајима с археолошко-епиграфских истраживања ових крајева описао је налазе камених лавова на локалитету у селу Комини,⁴ који помиње под називом Стара Плевља, а такође и на локалитету Илијино брдо.⁵ Пач ове представе доводи у везу с митраистичком религијом што потврђује постојањем митреја у стени у Нефертари, односно Левер Тари, у кањону Таре,⁶ а такође и једном аром која потиче из Пљеваља. Током каснијих систематских истраживања 1966. и 1967. године на локалитету Комини, откривено је још неколико примерака камених лавова. Подаци о овим налазима изнети су у сумарним археолошким извештајима,⁷ док се у чланцима који се баве

³ I. Herklotz, „Sepulcra” et „Monumenta” del Medioevo, Roma 1985, 16.

⁴ К. Пач, *Из Пљеваљског Санџака*, ГЗМ XXI, Сарајево 1909, 130–131; C. Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, WMBH XII, Wien 1912, 128.

⁵ C. Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, WMBH IV, Wien 1896, 20.

⁶ К. Пач, *наведено дело*, 131; Љ. Зотовић, *Митраизам на тлу Југославије*, Београд 1973, 38–39, доноси податак о тачном називу локалитета који се код Пача погрешно помиње као Нефертара, а у питању је Левер Тара, локалитет Преслица.

⁷ A. Cermanović-Kuzmanović, D. Srežević, Ć. Marković, *Komini, Pljevlja – rimska nekropola*, AP 8, Beograd 1966, 116, T. XXII; Isti, *Komini, Pljevlja – nekropola antičkog grada*, AP 9, Beograd 1967, 113–115, T. XXXVIII.

проблематиком археолошких истраживања некропола у Коминима само успутно помињу налази камених лавова за које се претпоставља да су могли чинити завршетак надгробних ципуса и коцки.⁸

Симболична улога лавова као чувара градова, палата, храмова и некропола, посведочена је у далекој прошлости, у уметности Египта, Асирије и Грчке. Такво схватање било је разумљиво с обзиром на анималну снагу и моћ ове животиње, али се ослањало и на легенду по којој лав и када спава држи отворене очи.⁹ Примери симболичне, профилактичке улоге лавова су у асирској то јест хетитској уметности из око 1800. године пре наше ере, где су удвојене фигуре лавова на довратнику тзв. Лавље капије чувале улаз у град Хатуси (Hogazkōy), као и представа две лавице из раног тринаестог века пре наше ере, на надвратнику капије кроз коју се улазило у Микену.¹⁰ У египатској уметности парови лавова су чували улазе у храмове, што потврђује сачувана представа лава из 1329. године пре наше ере која је чувала улаз у храм краља Аменофиса II, и друга из 370. године пре наше ере из времена владара Нектанеба I.¹¹ Када је у питању фунерарна уметност заштитнички односно стражарски карактер вероватно је имала представа лава с Менекратовог споменика из VII века пре наше ере, који је пронађен на античкој некрополи Крфа и који се уједно сматра најстаријим грчким примером гробнице са животињском фигуром.¹² Профилактички карактер приписује се и неколицини скулптура лавова које се данас чувају у Археолошком музеју у Цариграду. Ради се о скулптурама из VI и V века пре наше ере, од којих је једна чинила део монументалне надгробне целине односно гробнице краља Маузола у Халикарнасу.¹³ Симболично профилактичка представа лавова пренета је са Оријента на грчко тло, где је добила једно више значење, лав постаје симбол врлине и амблем резервисан за гробове оних који су херојски погинули.¹⁴

⁸ А. Цермановић-Кузмановић, *Резултати нових археолошких истраживања на подручју Муниципалитета Селу Комини*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића IV, Пријепоље 1976, 93–99; Иста, *резултати археолошких истраживања у селу Комини (Municipium S...)*, Старице Црне Горе, Цетиње 1978, 93–100; Иста, *Археолошка истраживања античких некропола у селу Комини код Пљеваља*, Старице XXXI, Београд 1980, 43–50; Иста, *Комини – municipium S... некрополе*, Београд 1998, 10.

⁹ H. Leclercq, *Lion*, DACL, IX, Paris 1930, 1198–1207; G. Boas, trans., *The hieroglyphics of Horapollo*, Princeton 1993, 56–57.

¹⁰ B. Gavela, *Istorija umetnosti antičke Grčke*, Beograd 1978, 66–67.

¹¹ C. Aldred, *Egyptian art*, London 1980, 237–238.

¹² Ž. Bazen, *Grčka i rimska skulptura*, Istorija svetske skulpture, Beograd 1976, 127, sl. 117.

¹³ R. Mendel, *Catalogue des sculptures Grecques, Romaines et Byzantines*, t. I, Roma 1966, 1–2, 4, 563–564.

¹⁴ M. R. Vasić, *Nadgrobni spomenici (stele i cipusi) u rimskoj provinciji Dalmaciji od I–IV veka n.e.*, Непубликована докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 1973. г., 314–319.

За јасније сагледавање симболичне функције представа лавова који су нађени у пљеваљском крају, који је некада чинио део римске провинције Далмације, потребно је ипак потражити директније аналогije у римској уметности из које су преузимани типови надгробних споменика, као и ликовне формуле на њима представљене. Типологија се може извршити с обзиром на место које лавови заузимају на споменику, али и на њихову иконографску схему. Хералдички удвојене представе лавова могле су се појавити на горњим деловима стела, у забату или као акротерије, а понекад је између њих представљен Геније смрти или Атис, док се на соклу приказују лавови са предњим шапама на кратеру. Познате су и представе лавова који лове или прождиру неку животињу, које се могу јавити на појединим деловима стеле, али су могли чинити и део монументалне надгробне целине или представљати конкретно надгробно обележје.¹⁵

У идејном смислу удвојене представе лавова у фунерарној уметности везане су за Оријент, а потом и грчко-хеленистичку цивилизацију и њихова основна улога је свакако била профилактичка. Питање је да ли је у римској фунерарној уметности задржан само овај смисао и функција или је можда верски синкретизам обогаћен појавом оријенталних култова утицао и на појаву шире схваћене симболике. Један Хомеров коментатор обавештава да је у вези са амблемима елемената, песник описао етар као лава, који је животиња пуна ватре, што је навело Ф. Кимона да афронтиране представе лавова у забату једне стеле из Скарбанције (Scarbantia – Walbersdorf) доведе у везу са небеском ватром коју сви мртви морају да пређу, односно с прочишћењем душе на њеном путу ка небу.¹⁶ Самосталне скулптуре лавова поједини истраживачи доводе у везу с митраизмом, у коме је лав представљао симбол ватре, ватреног принципа и преко тога и прочишћења душе покојника, сматрајући такође на основу налаза у митрејима да су те скулптуре представљале ватрену стражу или ватрене чуваре бога ватре,¹⁷ што се опет своди на њихову првобитну стражарску симболику. Истоветног стражарско-симболичног карактера су и удвојене представе лавова између којих се налази кратер или пехар,¹⁸ а такође и представе лављих маски на појединим надгробним споменицима.¹⁹ До данас откривене изоловане скулптуре лавова са пљеваљског подручја, посебно оне сачуване, које потичу с илirско-римске некрополе у Коминима, не омогућавају нам да са

¹⁵ М. R. Vasić, *наведено дело*, 314–319; Р. Зотовић, Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације, Ужице 1995, 55–58; Иста, *Римски камени лавови из збирке Народног музеја у Ужицу*, Саопштења XXVI, Београд 1995, 123–130.

¹⁶ F. Cumont, *L'atmosphère séjour des âmes*, Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains, Paris 1966, 156–161; М. R. Vasić, *наведено дело*, 314–319.

¹⁷ Р. Зотовић, *наведено дело*, 123–130.

¹⁸ F. Cumont, *наведено дело*, 158–160; A. F. Eberle, *Un sarcophage d'enfant au J. Paul Getty Museum*, Roman Funerary Monuments in the J. Paul Getty Museum, vol. 1, Malibu 1990, 53–55.

¹⁹ S. R. Z. Child's *sarcophagus with seasons*, Age of spirituality, New York 1979, 180–181.

сигурношћу одредимо њихову употребну функцију која је могла да подразумева самостално надгробно обележје или део монументалне надгробне целине у којој су скулптуре лавова чиниле фланкирајући горњи или доњи део, при чему је њихова профилактичка симболика сасвим извесна.

Представа асције исклесана је на забату фрагментоване стеле која је како се према натпису на њој закључује, постављена над гробом угледне личности – декуриона муниципија,²⁰ као и на плочи у виду зарубљене пирамиде која је покривала камени сандук, то јест гроб у ужем смислу речи, који се налазио у гробници Паконије Монтане на некрополи у Коминима.²¹ Уз представу асције, на овој плочи исклесана су и слова D M S, која чине уобичајену уводну формулу која се појављује на натписном пољу римских надгробних споменика.

Проблематика у вези са представом асције и појавом формуле *sub ascia dedicavit* на надгробним споменицима последица је низа околности. Ниједан антички писац не говори о овом предмету као сепулкралном. Она се појављује на споменицима слободних грађана, робова, ослобођеника, припадника разних секти, пагана и хришћана, што указује на то да је асција општи симбол. Главна места распрострањања су Галија, Италија и Далмација; у Африци, Панонији Горњој и Дакији је ретка; а у Тракији, Мезији Горњој и Доњој и Норичу скоро је непозната. Формула *sub ascia dedicare* је у Галији скоро редовна појава чак и без представе овог знака, а у Далмацији се ова формула појављује само на једном споменику,²² што је навело истраживаче на могућност два схватања овог симбола, а можда чак и два ритуала с којима је била повезана.²³ Тумачењем представе асције на надгробним споменицима бавили су се научници који се својим приступом могу поделити у две групе: материјалисте и спиритуалисте. Према материјалистима асција представља стварни алат којим се копа, односно гради гроб. Код ублажених материјалиста асција може да симболизује ритуални акт утемељења гроба, односно акт религиозне посвете који гроб ставља под заштиту божанства, док спиритуалисти у представи асције виде религиозни симбол повезан с бесмртношћу душе. Б. Габричевић²⁴ је покушао да објасни законитости између представе асције и специфичног значења појединих глагола у формулама које се појављују у натписима на надгробним споменицима. Једна од њих гласи: *TITULUM DEASCIARE, MONUMENTUM*

²⁰ А. Цермановић-Кузмановић, *Неколико необјављених натписа из Комина*, Зборник Филозофског факултета 11/1, Београд 1970, 79.

²¹ Д. Срејовић, *Гробница Аурелије Максимине и Паконије Монџане у Коминима* (Муниципијум S.), Зборник Народног музеја VIII, Београд 1975, 178.

²² H. Leclercq, *Ascia*, DACL, t. IX, Paris 1930, 2944–2971; M. R. Vasić, *наведено дело*, 329–346.

²³ M. R. Vasić, *наведено дело*, 329–346.

²⁴ B. Gabričević, *Nadgrobni kult*, Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta, Split 1937, 215–233.

VIOLARE, SEPULCHRUM VENDERE. Сврха ове формуле била је да спречи брисање натписа на споменику, чиме би се променило власничко право гроба; да не дозволи оскрнављење споменика рушењем или уклањањем; као и да спречи продају самог гроба, чиме би покојник као првобитни власник био узнемирен у свом вечном пребивалишту. Представа асције која у материјалном смислу јесте реалан алат који је служио у обради камена или дрвета, о чему постоје опречна мишљења,²⁵ у симболичном смислу означавала је израду натписне површине и чин коначне израде надгробног споменика, који је тумачен и у метафоричном смислу као „задњи ударац”,²⁶ што је у сваком случају означавало акт грађевинског довршавања гроба повезаног с истицањем власничког права. Асција се, дакле, доводи у директну везу с религијским концепцијама о загробном животу, јер симболишући идеју заштите несметаног починка покојника у гробу она изражава и веру у загробни живот. Овакво тумачење потврђује и текст натписа с једног надгробног споменика који се завршава речима: „vivus sibi posuit et sub ascia dedicavit domui aeternae lubens” што у преводу значи „за живота је себи направио и под асцијом посветио радујући се вечном дому”.²⁷

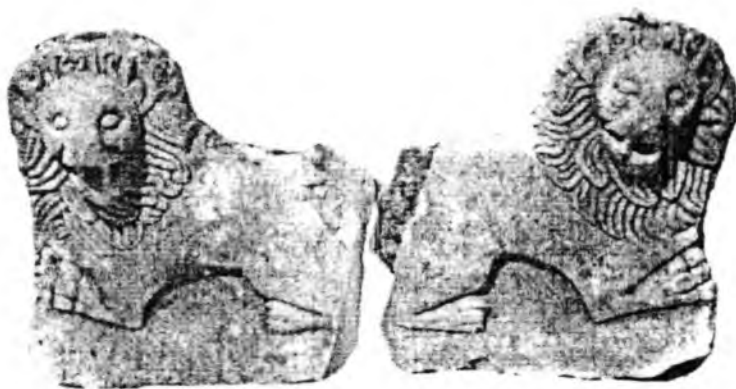
²⁵ H. Leclercq, *navedeno delo*, 2944–2971; M. R. Vasić, *navedeno delo*, 329–346.

²⁶ Исти, *navedeno delo*, 329–346.

²⁷ B. Gabričević, *navedeno delo*, 215–233.

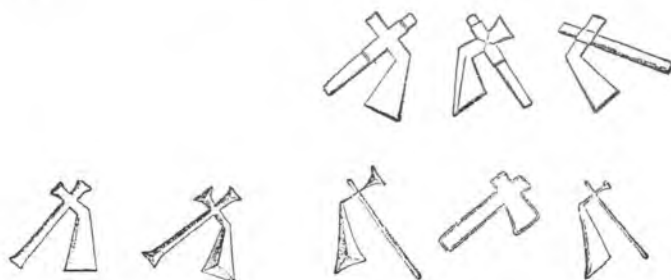
Сл. 1. Део надгробног споменика – Илијино брдо

Сл. 2. Део надгробног споменика – Комини

Сл. 3. Сѣла – Комини

Сл. 4. Разни ѿѿиѿови асѿија

Branka Gugolj

CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF THE ROMAN GRAVESTONES
MONUMENTS IN THE REGION OF PLJEVLJA

Summary

The making of graves with stone, according to rationalists, had for its purpose the protection of the body of the deceased from animal attacks and the members of community to which the deceased belonged, as well as to protect the body and the grave of the deceased from robbery.

According to religious interpretations, the soul of the deceased or living man can be hidden in stone, therefore, the purpose of the gravestone is to absorb the soul of the deceased. Guarding the grave from evil demons of the underworld as well as from damage that could be done to the grave and monument by living members of the community is emphasised through certain artistic symbols and written formulas on the gravestone monument. On the Roman or Iliac-Roman gravestone monuments of the Pljevlja region today there appear two iconographic elements, which could have had their purpose to protect the grave and to ensure for the deceased an undisturbed rest in the afterlife. They are presented in the form of duplicated lion sculptures and ascia presentations. The basic symbolism of lion presentations in funerary art is of prophylactic character, while their reference to the principle of fire and cleansing of the soul on the way to immortality is uncertain.

The ascia in the materialistic sense is a realistic tool, while in the symbolic sense it expresses an act of construction finalisation of the grave and emphasising of ownership, which understands the ensuring of undisturbed rest for the deceased in his grave, expressing at the same time faith in the afterlife.